"ADVANCED JOURNAL OF UNIVERSITY SCIENCE AND CREATIVE INNOVATIONS"

JADID MA'RIFATPARVARLARI (M. BEHBUDIY, A. FITRAT, A. AVLONIY) MEROSIDA VATANPARVARLIK TARBIYASI: KONSEPTUAL MODELLAR VA ULARNING ZAMONAVIY TA'LIM SIYOSATIDAGI IFODASI

Boqiev Farhod Esonovich
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti
DSc doktoranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.23524682

Annotatsiya. *Maqolada XX asr boshidagi Turkiston jadid ma'rifatparvarlari Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat va Abdulla Avloniy merosida vatanparvarlik tarbiyasining pedagogik mazmuni tahlil qilinadi. Tarixiy-pedagogik germenevtika, sifat kontent-tahlili va me'yoriy hujjatlarni qiyoslash yordamida uch mutafakkir qarashlari o'zaro bog'liq, biroq farqli konseptual modellar sifatida qayta talqin etiladi. Behbudiy merosida maktab va jamoat institutlarini rivojlantirish, Fitratda bilim hamda tanqidiy tafakkur orqali ozod fikrlash, Avloniyda esa axloq, ma'rifat va shaxsiy mas'uliyat uyg'unligi markaziy o'rin egallaydi. Ushbu modellar 2018-2025-yillarda qabul qilingan oltita me'yoriy hujjat bilan solishtiriladi. Tahlilda jadidlarning institutsional va axloqiy g'oyalari zamonaviy ta'lim siyosatida nisbatan keng aks etishi, Fitratga xos munozara va mustaqil fikr metodlari esa sinfxona vositalarida yetarlicha ifodalanmasligi ta'kidlanadi. Qo'shimcha empirik kontekst sifatida muallif taqdim etgan 1192 o'quvchiga oid jamlangan tajriba-sinov natijalari tavsifiy ko'rib chiqilgan. Tajriba guruhida quyi kompetensiya ulushi 58,4 foizdan 23,9 foizga, nazorat guruhida 57,4 foizdan 57,7 foizga o'zgargan. Biroq bu taqsimotlar kompleks tarbiya modeliga tegishli bo'lib, jadid asarlarini o'qitishning alohida ta'sirini ko'rsatmaydi. Tadqiqot jadidlar merosidan tayyor shior sifatida emas, tarixiy kontekstda tanqidiy o'qiladigan pedagogik manba sifatida foydalanishni tavsiya qiladi. Shu asosda ongli fuqarolik va refleksiv vatanparvarlik tarbiyasini boyitish imkoniyatlari ochib beriladi.*

Kalit so'zlar: *jadidchilik; vatanparvarlik tarbiyasi; fuqarolik ta'limi; Mahmudxo'ja Behbudiy; Abdurauf Fitrat; Abdulla Avloniy; milliy o'zlik; ta'lim siyosati; Yangi O'zbekiston.*

Abstract. *The article examines conceptions of patriotic education in the intellectual legacy of three early twentieth-century Turkestan Jadid reformers: Mahmudkhoja Behbudi, Abdurauf Fitrat and Abdulla Avloni. Using historical-pedagogical hermeneutics, qualitative content analysis and comparison of policy documents, it reconstructs three complementary conceptual models. Behbudi emphasizes schools and public institutions; Fitrat emphasizes*

knowledge, emancipation and critical thought; and Avloni brings together morality, education and personal responsibility. These models are compared with six regulatory documents adopted between 2018 and 2025. The analysis suggests that institutional and moral dimensions of Jadid thought are relatively visible in contemporary education policy, whereas Fitrat’s emphasis on debate and independent reasoning is less clearly translated into classroom practices. As supplementary empirical context, the paper descriptively reviews author-provided aggregated results for 1,192 pupils. The low competency category changed from 58.4% to 23.9% in the intervention group and from 57.4% to 57.7% in the comparison group. These figures refer to a broader educational model and do not identify the separate effect of studying Jadid texts. The article argues for treating Jadid heritage as historically situated material for critical study rather than a collection of ready-made slogans, thereby informing reflective patriotism and conscious citizenship.

Key words: *Jadidism; patriotic education; civic education; Mahmudkhoja Behbudi; Abdurauf Fitrat; Abdulla Avloni; national identity; education policy; New Uzbekistan.*

1. KIRISH

Postsovet davlatlarida vatanparvarlik tarbiyasi o‘ziga xos paradoks ichida qolmoqda: u ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida me’yoriy hujjatlarda mustahkam o‘rin egallagani holda, sinfxona amaliyotida ko‘pincha tadbir, shior va marosim bilan cheklanib qoladi. Raqamli platformalarda ulg‘ayayotgan avlod uchun milliy o‘zlik endi faqat oila, mahalla va maktab orqali emas, transmilliy axborot oqimlari orqali ham quriladi. Shunday sharoitda pedagogika oldidagi savol o‘zgaradi. Endi «yoshlarga Vatanni sevishni o‘rgatish kerakmi?» degan savol emas, «bu muhabbat qanday mazmun bilan to‘ldiriladi va qaysi mexanizmlar orqali ongli fuqarolik pozitsiyasiga aylanadi?» degan savol ustuvorlik kasb etadi. Davlat siyosati darajasida ham masala shu tarzda qo‘yilgan: Prezident Sh. Mirziyoyev yoshlarning intellektual salohiyati va dunyoqarashini yuksaltirish, vatanparvarlik va xalqqa sadoqat tuyg‘usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalashni davr talabi deb ataydi (Mirziyoyev, 2021).

O‘zbek pedagogik tafakkurida bu savolga bundan bir asr avval, mustamlaka boshqaruvi sharoitida jiddiy javob izlangan edi.

XX asr boshidagi Turkiston jadidchiligi usuli jadid maktablaridan boshlangan madaniy islohot harakati bo‘lib, qisqa vaqt ichida matbuot, teatr, darslik yaratish va ijtimoiy-siyosiy faollikni qamrab olgan keng loyihaga aylandi (Khalid, 1998). Jadidlar uchun maktab diniy savodxonlik maskani emas, millatning tarixiy omon qolish vositasi edi. Shu bois ularning vatanparvarlik haqidagi qarashlari hissiy deklaratsiya ko‘rinishida emas, pedagogik dastur shaklida bayon etilgan: Vatanga muhabbat bilim, ma’rifat va milliy birlik orqali mustahkamlanadigan, ya’ni o‘rgatiladigan va tarbiyalanadigan sifat sifatida talqin qilingan.

Mustaqillik yillarida jadidlar merosi qayta tiklanib, ilmiy va ta’limiy muomalaga keng kiritildi. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati ikki qutbdan birida qolmoqda. Bir tomonda mutafakkirlar fikrlarini iqtibos va aforizmlar to‘plami sifatida taqdim etuvchi tavsifiy-ma’rifiy yondashuv turadi; ikkinchi tomonda jadidchilikni asosan siyosiy va madaniy tarix hodisasi sifatida o‘rganuvchi xorijiy tarixshunoslik (Khalid, 1998, 2015). Behbudiy, Fitrat va Avloniyning vatanparvarlik tarbiyasiga oid qarashlarini alohida pedagogik konstruksiyalar sifatida qiyoslash, ularni bugungi ta’lim siyosati instrumentlari bilan tizimli solishtirish esa deyarli uchramaydi.

Maqolaning maqsadi - uch mutafakkir merosidagi vatanparvarlik tarbiyasi g‘oyalarini konseptual modellar darajasida qayta qurish va ularning zamonaviy O‘zbekiston ta’lim tizimidagi ifodasini baholash. Tadqiqot uchta savolga javob izlaydi: (1) Behbudiy, Fitrat va Avloniy vatanparvarlikni qanday pedagogik kategoriya sifatida talqin etgan va ularning yondashuvlari nimasi bilan farqlanadi? (2) Bu g‘oyalar 2018-2025-yillardagi me’yoriy hujjatlar va ta’lim instrumentlarida qay darajada aks etgan? (3) Jadid g‘oyalariga tayangan interaktiv usullar samaradorligi haqida qanday empirik dalillar mavjud va ular qanday cheklovlar bilan talqin etilishi lozim?

2. ADABIYOTLAR TAHLILI VA NAZARIY ASOS

2.1. Vatanparvarlik tarbiyasining xalqaro nazariy koordinatalari

Millatchilik nazariyalari maktabni milliy o‘zlikni ishlab chiqaruvchi asosiy institut sifatida ko‘radi. E. Gellner (1983) zamonaviy millatni yagona ta’lim tizimi orqali takror yaratiladigan madaniy hamjamiyat deb ta’riflagan bo‘lsa, B. Anderson (2006) «tasavvurdagi hamjamiyat»ning tug‘ilishida bosma matbuot va ona tilidagi mutolaa madaniyatining hal qiluvchi rolini ko‘rsatgan. Ikkala nazariya ham jadidlar faoliyatini tushunish uchun samarali kalit beradi. Jadidlar bir vaqtning o‘zida yangi usuldagi maktablar ochgan, darsliklar yozgan va milliy matbuot yaratgan - ya’ni Gellner va Anderson tasvirlagan mexanizmlarni amalda, davlat ko‘magisiz va mustamlaka sharoitida ishga tushirganlar.

Fuqarolik ta’limi nazariyasida J. Westheimer va J. Kahne (2004) taklif etgan tipologiya alohida ahamiyatga ega. Mualliflar «shaxsan mas’uliyatli», «ishtirokchi» va «adolatga yo‘naltirilgan» fuqaro modellarini ajratib, maktab dasturlari ko‘pincha birinchi model bilan cheklanishini, ijtimoiy muammolarning ildizini tahlil qilish ko‘nikmasi esa chetda qolishini ko‘rsatgan. J. Banks (2008) globallashuv davrida madaniy, milliy va global identifikatsiyalar muvozanatda shakllanishi kerakligini, milliy identifikatsiyani boshqa sadoqatlarga qarama-qarshi qo‘yish fuqarolik ta’limini zaiflashtirishini asoslaydi. T. Lickona (1991) xarakter tarbiyasi konsepsiyasida fuqarolik burchi va milliy g‘urur demokratik jamiyat barqarorligining sharti ekanini qayd etsa, P. Freire (2000) ta’limni mazlum guruhlar tanqidiy ongini uyg‘otuvchi, ozodlikka olib boruvchi amaliyot sifatida talqin qiladi.

Rus pedagogikasida K. D. Ushinskiy xalqchillik tamoyilini ilgari surib, tarbiya Vatanga, oilaga va xalq an’analariga muhabbatga tayanishi zarurligini ta’kidlagan; uning fikricha, Vatanga muhabbat inson qalbiga tarbiya orqali yo‘l topishning eng ishonchli kalitidir (Ushinskiy, 1948). Turkiston jadidlari rus va tatar pedagogik an’analaridan, shuningdek, Usmonli va Misr islohotchiligi tajribasidan xabardor bo‘lgan, biroq bu g‘oyalarni mahalliy mustamlaka kontekstiga moslashtirgan (Khalid, 1998).

2.2. O‘zbek pedagogikasida vatanparvarlik muammosi

Mustaqillik davrida vatanparvarlik masalasi ma’naviy tarbiya va fuqarolik mas’uliyati bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqildi (Karimov, 2008). Mazkur maqolada foydalanilgan agregat tajriba-sinov chastotalari umumiy tarbiya amaliyotining qo‘shimcha kontekstidir; ular jadid matnlarining mustaqil ta’sirini o‘lchamaydi.

Adabiyotlar tahlili ikki bo‘shliqni ko‘rsatadi. Jadidlarning pedagogik g‘oyalari xalqaro fuqarolik ta’limi nazariyalari bilan kamdan-kam muloqotga kiritiladi. Merosning qaysi qatlamlari zamonaviy siyosatga ko‘chgani, qaysilari esa chetda qolgani hali baholanmagan.

3. METODOLOGIYA

Tadqiqot sifat yondashuviga asoslangan tarixiy-pedagogik dizaynga ega bo‘lib, jamlangan miqdoriy kontekst bilan to‘ldirilgan. Aralash dizayn tanlovi tadqiqot savollarining

tabiatidan kelib chiqadi: birinchi ikki savol matnlarni talqin qilishni, uchinchisi esa mavjud agregat ko‘rsatkichlarning talqin chegaralarini aniqlashni talab etadi.

Tahlil korpusi uch qatlamdan iborat (1-jadval). Birlamchi matnlar qatlamini Behbudiy, Fitrat va Avloniyning vatanparvarlik va tarbiya masalalariga oid asarlari tashkil etadi; ular zamonaviy nashrlar bo‘yicha o‘rganildi. Me’yoriy qatlam 2018-2025-yillarda qabul qilingan oltita hujjatni qamrab oladi. Empirik qatlam muallif tomonidan taqdim etilgan 2022-2025-yillardagi tajriba-sinovning jamlangan chastotalaridan iborat.

1-jadval

Tadqiqot korpusining tarkibi

Qatlam	Manba	Yil	Tahlildagi vazifasi
Birlamchi matn	M. Behbudiy: Tanlangan asarlardagi ma’rifiy maqolalar	XX asr boshi / 1999	Institutsional model
Birlamchi matn	A. Fitrat: «Munozara», «Rahbari najot», «O‘zbek yoshlariga»	XX asr boshi / 2000-2010	Epistemik-emansipativ model
Birlamchi matn	A. Avloniy: Turkiy guliston yoxud axloq	1913 / 1992	Axloqiy-rivojlantiruvchi model
Me’yoriy	VM qarori № 140 - harbiy-vatanparvarlik konsepsiyasi	2018	Fidoyilik tamoyili ifodasi
Me’yoriy	VM qarori № 1059 - uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi	2019	Tarbiya konsepsiyasi ifodasi
Me’yoriy	«Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonun (O‘RQ-637)	2020	Huquqiy asos
Me’yoriy	PF-60 - Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi	2022	Strategik maqsadlar
Me’yoriy	PF-158 - «O‘zbekiston - 2030» strategiyasi	2023	Strategik maqsadlar
Me’yoriy	Vazir buyrug‘i № 308 - «Kelajak soati»	2025	Sinfxona instrumenti
Empirik	Muallif taqdim etgan agregat qaydlar (2022-2025)	2022-2025	Samaradorlik dalili

Izoh. Birlamchi matnlar uchun birinchi yil asl nashrni, ikkinchisi tahlilda foydalanilgan nashrni bildiradi. VM - O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi; PF - Prezident Farmoni.

Matnlar uch bosqichli kodlash orqali tahlil qilindi. Ochiq kodlash bosqichida *vatan, millat, ilm, maktab, tarbiya* va *axloq* tushunchalari qo‘llangan barcha fikrlar ajratib olindi. O‘qli kodlash bosqichida ular beshta tahliliy o‘lchovga guruhlandi: institutsional (ta’lim muassasasining roli), epistemik (bilimning o‘rni), emansipativ (mustamlaka qaramligidan xalos bo‘lish), axloqiy (shaxsiy fazilatlar) va identitar (til, tarix va madaniyat orqali o‘zlikni anglash). Selektiv kodlash bosqichida har bir mutafakkir uchun yetakchi o‘lchov aniqlanib, uning konseptual modeli qayta qurildi. Shundan so‘ng modellar me’yoriy hujjatlardagi maqsad va vazifalar bilan qiyoslandi; bu bosqichda qiyosiy-taqqoslash va konseptual modellashtirish usullari qo‘llanildi.

Ikki metodologik cheklov oldindan qayd etiladi. Birlamchi matnlar arab yozuvidagi asl nusxalardan emas, keyingi davr kirill va lotin yozuvidagi nashrlaridan o‘rganildi; tabdil jarayonida ayrim atamalarning ma’no qirralari o‘zgargan bo‘lishi mumkin. Empirik qo‘shimcha faqat guruhlar bo‘yicha jamlangan chastotalarni qamrab oladi: individual oldingi-keyingi ballar

va klaster darajasidagi qaydlar tekshirilmagani sababli juft o‘lchovlar hamda klasterga mos sababiy samara baholanmadi.

4. NATIJALAR

4.1. Behbudiy: maktab - milliy barqarorlik infratuzilmasi

Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875-1919) jurnalist, noshir, dramaturg va pedagog sifatida faoliyat yuritgan bo‘lsa-da, uning barcha faoliyat yo‘nalishlarini birlashtiruvchi markaz maktab edi. Uning fikricha, ilm va ma’rifatdan mahrum millat kelajakdan ham mahrumdir (Behbudiy, 1999). Behbudiy Vatanni millatning joni deb ataydi va mantiqiy zanjirni oxirigacha davom ettiradi: Vatanni sevish millatni sevish demakdir, yoshlar qalbida bu tuyg‘u bo‘lmasa, millatning kelajagi ham bo‘lmaydi. Bu yerda vatanparvarlik shaxsiy kechinma emas, avlodlar o‘rtasida uzatiladigan, shu sababli maxsus institut talab qiladigan jamoaviy resurs sifatida namoyon bo‘ladi.

Behbudiy pedagogikasining yadrosi uchta formulada mujassam. «Maktab - millatning qal’asi» formulasi ta’lim muassasasini milliy xavfsizlikning tayanchi sifatida belgilaydi. «Ilm - vatan uchun xizmat vositasi» formulasi bilim olishni shaxsiy manfaatdan Vatan ravnaqiga yo‘naltirilgan faoliyatga aylantiradi. «Ma’rifat - millatni ozod qiladigan kuch» formulasi esa ta’limni mustamlaka asoratidan xalos bo‘lish yo‘li sifatida ko‘rsatadi (Behbudiy, 1999). Uchala formulada ham sub’ekt alohida shaxs emas, institutdir.

Behbudiy qarashlarida tarixiy xotira va dunyoviy bilim milliy o‘zlikni anglash bilan bog‘lanadi (Behbudiy, 1999). Uning ma’rifatchilik faoliyatini uch yo‘nalishda umumlashtirish mumkin: o‘z tili va tarixini bilish; jaholat hamda qaramlikni yengishga intilish; bilimni xalq manfaatiga xizmat qildirish. Bu muallifning pedagogik talqini bo‘lib, alohida asardan so‘zma-so‘z olingan tasnif emas. Tarix, geografiya va tabiiy fanlarga qiziqish milliy taraqqiyotning ta’limiy sharti sifatida ko‘rib chiqiladi.

Behbudiyda vatanparvarlik his-tuyg‘u emas, infratuzilma masalasidir. Uning yondashuvini institutsional model deb atash mumkin: Gellner (1983) tilida aytganda, millat maktab orqali takror ishlab chiqariladi, maktabsiz esa tarqoqlikka yuz tutadi. Behbudiy nashr ettirgan «Oyina» jurnali (1913-1915) shu modelning ikkinchi qanoti - Anderson (2006) ta’riflagan bosma hamjamiyatni shakllantirish vositasi edi.

4.2. Fitrat: bilim, faollik va ozodlik

Abdurauf Fitrat (1886-1938) merosida ma’rifat va jamiyatni yangilash masalalari o‘zaro tutashadi (Fitrat, 2000-2010). “Rahbari najot”ni pedagogik nuqtai nazardan o‘qiganda bilim va faoliyat birligi muhim yo‘nalish sifatida ajraladi. Ushbu maqolada bu yo‘nalish ilmni yoshlarning Vatan manfaatidagi faoliyati bilan bog‘lash tarzida umumlashtiriladi. Bu analitik formula muallifning konseptual talqini bo‘lib, Fitratdan olingan so‘zma-so‘z iqtibos emas.

Yoshlarga qaratilgan murojaatlarida Fitrat vatanparvarlikni o‘zlik bilan tenglashtiradi: «Vatansiz, millatsiz xalq yo‘qdir. Agar sen o‘z vataningni sevmasang, sen ham o‘zligingni yo‘qotasan» (Fitrat, 2000-2010). Vatan bu yerda tashqi obyekt emas, shaxs identifikatsiyasining ichki sharti sifatida talqin etiladi.

Fitrat metodining eng o‘ziga xos jihati - tashqi nigoh orqali o‘z jamiyatini tanqidiy baholash. «Munozara» (1909) asarida Hindistonda uchrashgan yevropalik sayyoh bilan buxorolik mudarris o‘rtasidagi bahs orqali muallif yangi usul maktabiga qarshi dalillarni birma-bir rad etadi va jaholat mustamlaka zulmi uchun qulay zamin yaratishini ko‘rsatadi. Bundan kelib chiqadigan xulosa aniq: haqiqiy vatanparvar o‘z xalqining kamchiliklarini ko‘ra oladigan va uni taraqqiyot sari boshlay oladigan bilimli shaxsdir. Fitrat yoshlarni maktab va madrasalarda

zamonaviy ilmlarni egallashga, dunyo xalqlari tajribasini o‘rganishga va bu bilimni milliy taraqqiyotga sarflashga undaydi.

Shu bilan birga Fitrat bilimni axloqdan ajratmaydi. Uning nazdida axloqsiz ilm ham, ma’rifatsiz g‘urur ham haqiqiy vatanparvarlikni shakllantira olmaydi; halollik, sabr-toqat va fidoyilik millat qadriyatlarini asrashning sharti hisoblanadi (Fitrat, 2000-2010).

Fitrat yondashuvini epistemik-emansipativ model sifatida ta’riflash mumkin. U Freire (2000) konsepsiyasidan yarim asr avval ta’limni ozodlik amaliyoti sifatida talqin etgan; Westheimer va Kahne (2004) tipologiyasida esa «adolatga yo‘naltirilgan fuqaro» modeliga eng yaqin turadi. Vatanparvarlik bu yerda mavjud tartibga so‘zsiz sadoqat emas, uni yaxshilash uchun o‘zgartirishga tayyorlik demakdir.

4.3. Avloniy: tarbiya - millat taqdiri

Abdulla Avloniy (1878-1934) jadid pedagoglari orasida tarbiyaning tizimli nazariyasini yaratishga eng yaqin kelgan mutafakkirdir. «Turkiy guliston yoxud axloq» (1913) va «Maktab gulistoni» (1917) asarlari bugungi kungacha o‘zbek pedagogik tafakkurining tayanch matnlari sifatida o‘qiladi (Avloniy, 1992). Uning eng mashhur xulosasi tarbiyani millat uchun ikki qutbli tanlov sifatida qo‘yadi: «Al-hosil tarbiya bizlar uchun yo hayot - yo mamot, yo najot - yo halokat, yo saodat - yo falokat masalasidir» (Avloniy, 1992).

Aforizmning ta’sir kuchi uning mantiqiy qat’iyligida: tarbiya ixtiyoriy ma’naviy bezak emas, millat mustaqilligi va farovonligining zaruriy shartidir. Avloniy bu fikrni xavfsizlik tiliga ham ko‘chiradi - jaholatda qolgan millat hech qachon o‘z Vatanini himoya qila olmaydi. «Turkiy guliston yoxud axloq»da ilm insonni g‘aflatdan uyg‘otuvchi, jaholat zanjiridan qutqaruvchi va saodatga yetaklovchi kuch sifatida ta’riflanadi (Avloniy, 1992). Demak, Avloniyda ham vatanparvarlikning poydevori bilim va ma’rifatdir, biroq bu poydevor axloqiy tarbiya orqali quriladi.

Avloniy yondashuvining o‘ziga xos qirrasi - rivojlanish nuqtai nazari. Uning fikricha, Vatanga muhabbat bola qalbida ilk yoshdan, ona allasi va oilaviy tarbiya orqali shakllanadi. Shu bilan mutafakkir qadriyatlarni shaxs kamolotining bosqichlariga mos ravishda singdirish g‘oyasini ilgari suradi; bu g‘oya hozirgi kompetensiyaviy yondashuvdagi yoshga mos tarbiya tamoyiliga bevosita mos keladi.

Avloniyning Vatan ta’rifi tahliliy jihatdan ayniqsa muhim. U Vatanni insonning tug‘ilib o‘sgan shahri va mamlakati deb belgilaydi va har kim o‘z yurtini jonidan ortiq sevishini ta’kidlaydi; shu o‘rinda turkistonliklarning o‘z yurtiga, arablarning qumli issiq cho‘llariga, eskimoslarning esa qor va muzli shimol yerlariga bo‘lgan muhabbatini yonma-yon qo‘yadi (Avloniy, 1992). Qiyos chuqur ma’noga ega: Vatanga muhabbat bir xalqning boshqalardan ustunligi sifatida emas, barcha xalqlarga xos umuminsoniy fazilat sifatida taqdim etiladi. Bunday inklyuziv, raqobatsiz vatanparvarlik Banks (2008) asoslagan madaniy, milliy va global identifikatsiyalar muvozanatini bir asr oldin oldindan ko‘ra bilgandek tuyuladi. Avloniy yondashuvini axloqiy-rivojlantiruvchi model deb atash maqsadga muvofiq.

4.4. Uch modelning sintezi: «ma’rifatli vatanparvarlik»

Uch mutafakkirning yondashuvlari bir-birini takrorlamaydi, balki to‘ldiradi (2-jadval). Behbudiy vatanparvarlikni institut darajasida, Fitrat bilim va ijtimoiy faollik darajasida, Avloniy esa shaxs va uning axloqiy kamoloti darajasida ko‘radi. Farq tahlil birligida: biri «qal’a»ni, ikkinchisi «kurash»ni, uchinchisi «tarbiya»ni markazga qo‘yadi.

2-jadval

Behbudiy, Fitrat va Avloniy vatanparvarlik tarbiyasi konsepsiyalarining qiyosiy tavsifi

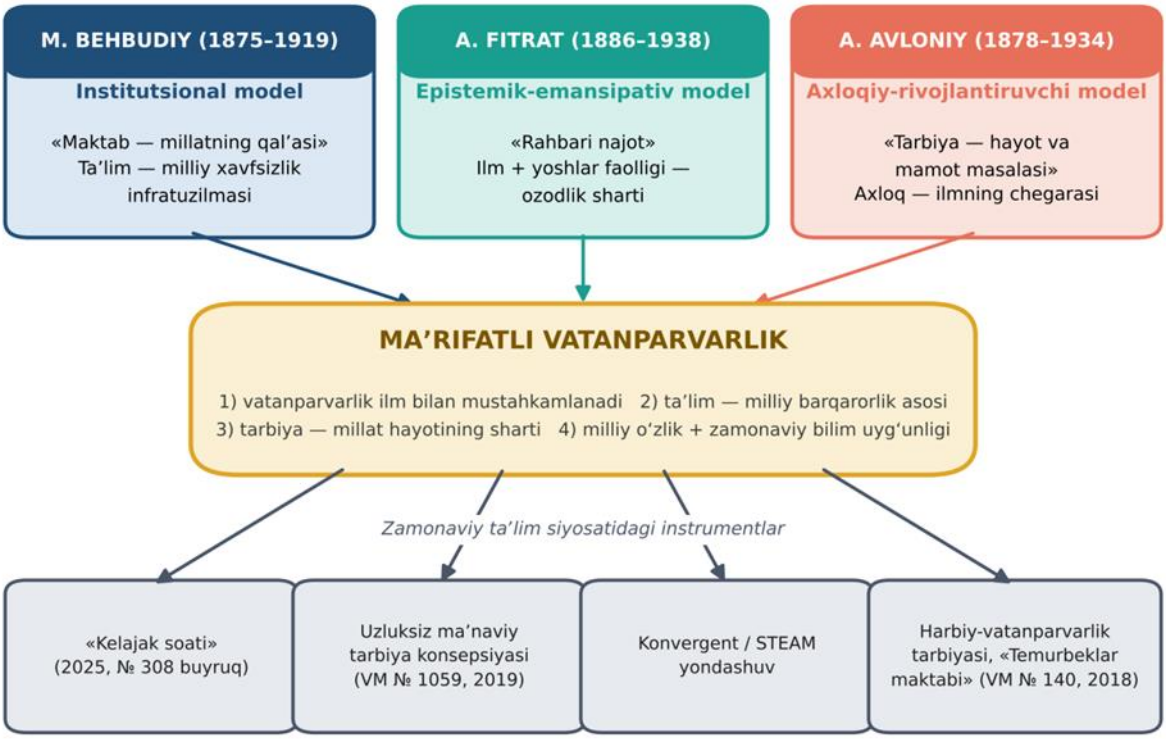
O‘lchov	M. Behbudiy	A. Fitrat	A. Avloniy
Hayot yillari	1875-1919	1886-1938	1878-1934
Yadro formulasi	«Maktab - millatning qal’asi»	«Rahbari najot - ilm va yoshlarning Vatan uchun kurashi»	«Tarbiya - hayot va mamot masalasi»
Tahlil birligi	Institut (maktab, matbuot)	Bilimli va faol yosh avlod	Shaxs va uning axloqiy kamoloti
Bilimning roli	Vatanga xizmat vositasi	Ozodlik va tanqidiy anglash sharti	G‘aflatdan uyg‘otuvchi, axloq bilan cheklangan kuch
Yetakchi mexanizm	Tarixiy xotira, dunyoviy fanlar	Munozara, tashqi nigoh, o‘zini tanqid	Ilk yoshdan tarbiya, oila, ona allasi
Vatan talqini	Millatning «joni»	Shaxs o‘zligining sharti	Inklyuziv: har bir xalqqa xos muhabbat
Xalqaro parallel	Gellner (1983); Anderson (2006)	Freire (2000); Westheimer va Kahne (2004)	Banks (2008); Lickona (1991)
Model turi	Institutsional	Epistemik-emansipativ	Axloqiy-rivojlantiruvchi

Izoh. Muallif ishlanmasi; birlamchi matnlarning kontent-tahlili asosida.

Farqlarga qaramay, uch modelda to‘rtta umumiy tamoyil kesishadi (1-rasm). Vatanparvarlik ilm bilan mustahkamlanishi shart - uch mutafakkir ham uni hissiy tuyg‘u sifatida emas, bilim bilan boyitilgan ongli pozitsiya sifatida ko‘rgan. Ta’lim milliy barqarorlikning asosi hisoblanadi. Tarbiya millat hayotining sharti sifatida qaraladi. Nihoyat, milliy o‘zlikni saqlagan holda zamonaviy bilimlarni egallash talab etiladi. Ushbu tamoyillar majmuini *ma’rifatli vatanparvarlik* deb nomlash taklif etiladi.

1-rasm

Jadid ma’rifatparvarlari merosidagi vatanparvarlik tarbiyasining konseptual modeli va uning zamonaviy ta’lim instrumentlari bilan aloqasi

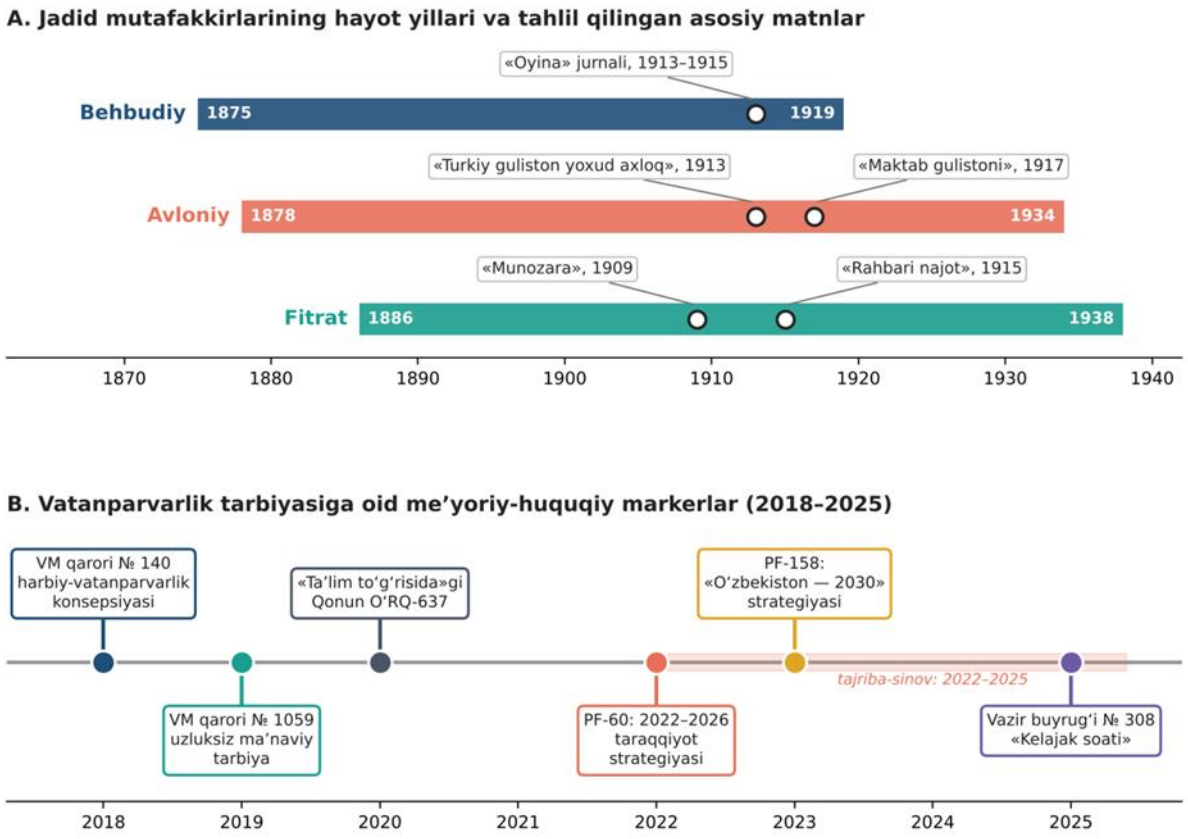
Izoh. Yuqori qator uch mutafakkirning yetakchi modellarini, markaziy blok ularning umumiy tamoyillarini, pastki qator esa 2018-2025-yillardagi siyosat instrumentlarini ko‘rsatadi. Muallif ishlanmasi.

4.5. Meros va zamonaviy ta’lim siyosati

So‘nggi yetti yilda vatanparvarlik tarbiyasining me’yoriy asosi sezilarli darajada zichlashdi (2-rasm). 2018-yilda yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi tasdiqlandi (Vazirlar Mahkamasi, 2018). 2019-yil oxirida qabul qilingan uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasida o‘quvchilarni ona Vatanga muhabbat va sadoqat, davlat ramzlariga hurmat ruhida tarbiyalash chora-tadbirlari belgilandi (Vazirlar Mahkamasi, 2019). Keyingi yillarda bu yo‘nalish «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonun, 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi va «O‘zbekiston - 2030» strategiyasida huquqiy-strategik maqomga ega bo‘ldi (O‘zbekiston Respublikasi, 2020; O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2022, 2023).

2-rasm

Jadid matnlari (A) va vatanparvarlik tarbiyasiga oid me’yoriy-huquqiy markerlar (B) xronologiyasi

Izoh. B panelidagi soyali oraliq tahlilga kiritilgan tajriba-sinov davrini bildiradi. VM - Vazirlar Mahkamasi; PF - Prezident Farmoni.

Amaliy darajada jadid g‘oyalari bir nechta instrumentlar orqali davom etmoqda (3-jadval). Maktabgacha va maktab ta’limi vazirining 2025-yil 25-avgustdagi 308-son buyrug‘iga muvofiq, umumta’lim maktablarida har dushanba birinchi soatda «Kelajak soati» mashg‘ulotlari o‘tkazilmoqda; ular yoshlarni kelajakka tayyorlash, vatanparvarlik va fuqarolik tuyg‘ularini shakllantirish, milliy g‘oya va qadriyatlarni singdirishga qaratilgan (Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi, 2025). Prezident tashabbusi bilan tashkil etilgan «Temurbeklar maktabi» harbiy-akademik litseylari Behbudiy ilgari surgan fidoyilik tamoyilini harbiy-vatanparvarlik ta’limi shaklida amalga oshirmoqda. Milliy qadriyatlarni STEAM ta’limi bilan uyg‘unlashtiruvchi konvergent yondashuv esa «Ilm - vatan uchun xizmat vositasi» g‘oyasining zamonaviy talqini sifatida qaralishi mumkin.

Siyosiy diskursda ham jadid mantiqi yaqqol ko‘rinadi. Mirziyoyev (2021) vatanparvarlikni har bir davlat hayotining ma’naviy asosi va jamiyat taraqqiyotining eng muhim safarbar etuvchi kuchi deb ta’riflaydi, ta’lim tizimini esa Uchinchi Renessansning to‘rt tayanch ustunidan biri sifatida belgilaydi. Yaponiya tajribasidan olingan «Yapon ma’naviyati + G‘arb bilimi = Yapon mo‘jizasi» formulasining o‘zbekcha talqini - «O‘zbek ma’naviyati + G‘arb bilimi = O‘zbek mo‘jizasi» - jadidlarning milliy o‘zlikni saqlagan holda zamonaviy bilimlarni egallash g‘oyasining bevosita davomi hisoblanadi (Boqiev, 2025).

3-jadval

Jadid g‘oyalarining zamonaviy ta’lim instrumentlaridagi ifodasi

Jadid g‘oyasi	Zamonaviy ta’limdagi ifodasi	Me’yoriy asos	Ifoda darajasi
«Maktab - millatning qal’asi» (Behbudiy)	«Kelajak soati», «Tarbiya» fani	Buyruq № 308 (2025); O‘RQ-637 (2020)	Yuqori
«Ilm - vatan uchun xizmat vositasi» (Behbudiy)	STEAM ta’limi, kompetensiyaviy yondashuv	PF-60 (2022); PF-158 (2023)	O‘rta
«Rahbari najot - ilm va yoshlar kurashi» (Fitrat)	«Yangi O‘zbekiston» strategiyasi, Uchinchi Renessans g‘oyasi	PF-60 (2022)	O‘rta (asosan deklarativ)
«Tarbiya - hayot va mamot masalasi» (Avloniy)	Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi	VM № 1059 (2019)	Yuqori
Milliy o‘zlikni anglash	Milliy tarbiya dasturlari, tarixiy xotira	VM № 1059 (2019)	Yuqori
Vatan uchun fidoyilik	Harbiy-vatanparvarlik sinflari, «Temurbeklar maktabi»	VM № 140 (2018)	Yuqori
Tanqidiy-munozarali tafakkur («Munozara» metodi, Fitrat)	Tizimli instrument aniqlanmadi	-	Past

Izoh. «Ifoda darajasi» ustuni muallifning sifat bahosini aks ettiradi: g‘oya me’yoriy hujjatda nomlangan va sinfxona instrumentiga ega bo‘lsa - yuqori; faqat strategik hujjatda nomlangan bo‘lsa - o‘rta; ikkalasida ham aniqlanmagan bo‘lsa - past.

3-jadval meros va siyosat o‘rtasidagi assimetriyani ochib beradi. Behbudiyning institutsional va Avloniyning axloqiy-tarbiyaviy g‘oyalari me’yoriy hujjatlarda keng va izchil aks etgan. Fitrat merosidan esa asosan safarbar etuvchi qatlam - yoshlar faolligi va «najot» ritorikasi - strategik hujjatlarga ko‘chgan, uning tanqidiy-munozarali metodi hech bir tizimli instrumentda ifodasini topmagan. Boshqacha aytganda, siyosat jadidlardan «nima»ni olgan, ammo «qanday»ni - mustaqil fikrlash va o‘z jamiyatini tanqidiy baholash usulini - hali to‘liq o‘zlashtirmagan.

4.6. Empirik dalillar

Muallif taqdim etgan agregat chastotalar 2022-2025-yillarda Toshkent shahri, Farg‘ona va Navoiy hududlaridagi maktablarni qamrab olgan kompleks tarbiya tajribasini tavsiflaydi; unda 1192 nafar o‘quvchi qatnashgani qayd etilgan (4-jadval). Mazkur ko‘rsatkichlar jadid matnlari yoki biror alohida interaktiv metodning samaradorligini mustaqil tekshirmaydi.

4-jadval

Tajriba-sinov ishlarining asosiy parametrlari

Parametr	Tavsif
Dizayn	Tajriba va nazorat guruhli pedagogik tajriba-sinov
Davr	2022-2025-o‘quv yillari
Hududlar	Toshkent shahri, Farg‘ona va Navoiy hududlari
Muassasa turi	Umumiy o‘rta ta’lim maktablari
Ishtirokchilar	N = 1192: TG - 594, NG - 598 nafar
Tajriba omili	Innovatsion, interaktiv va shaxsga yo‘naltirilgan vatanparvarlik tarbiyasi usullari

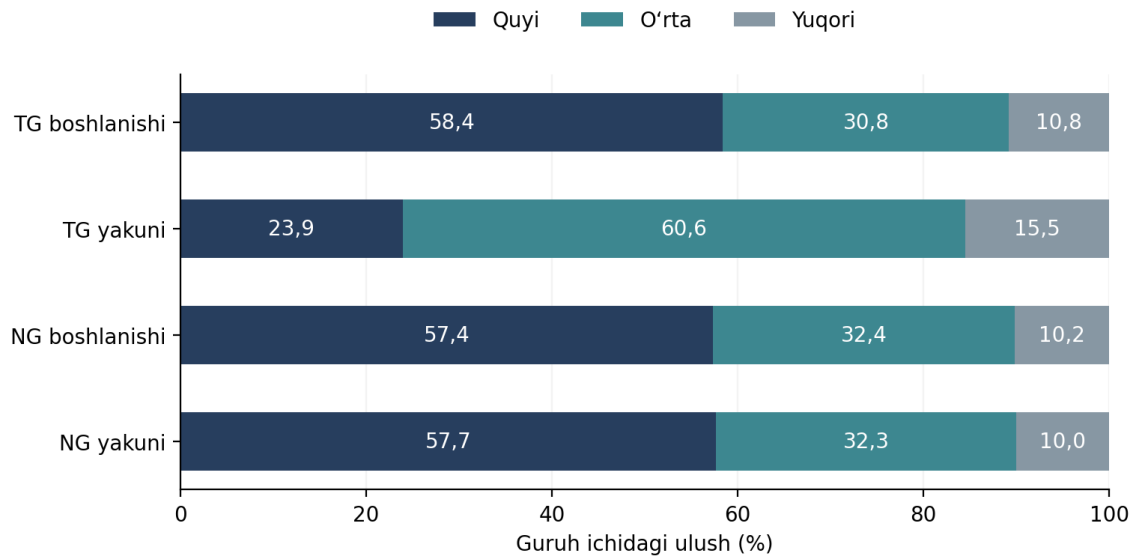
Parametr	Tavsif
Natija ko‘rsatkichi	O‘quvchilarning vatanparvarlik kompetensiyasi ko‘rsatkichlari
Asosiy natija	TGda quyi daraja 58,4% → 23,9%; NGda 57,4% → 57,7%

Izoh. Muallif taqdim etgan jamlangan chastotalar asosida tuzildi.

Taqdim etilgan agregat mutlaq chastotalar bo‘yicha TGda quyi daraja ulushi 34,51 foiz punktiga kamaygan; NGda u 0,33 foiz punktiga oshgan. 3-rasmda boshlang‘ich va yakuniy taqsimotlar beriladi. Bu kompleks tarbiya modelining umumiy natijasi bo‘lib, jadid matnlari ta’sirining alohida bahosi emas.

3-rasm

Tajriba va nazorat guruhlarida kompetensiya darajalari taqsimoti

Izoh. Manba: muallif taqdim etgan agregat tajriba-sinov chastotalari; hisob-kitob mazkur maqolada bajarilgan. TG - 594, NG - 598 nafar. Quyi, o‘rta va yuqori darajalar ulushi foizlarda ko‘rsatilgan.

Individual kuzatuvlar va hisoblash protokoli mustaqil tekshirilmagani uchun standartlashtirilgan ta’sir kattaligi yoki sababiy samara bahosi berilmadi. Ushbu maqolada mutlaq chastotalardan qayta hisoblangan ulushlar qo‘llanildi. Kompleks dastur natijasidan jadid matnlari, interaktiv metod yoki oila ta’sirini ajratib bo‘lmaydi. Shu sababli tarixiy merosning bugungi samarasiga oid xulosa pedagogik faraz darajasida qoladi.

5. MUHOKAMA

Natijalarni kengroq - mustamlakadan keyingi va mustaqillikdan keyingi institutsional transformatsiya - kontekstida ko‘rib chiqish o‘rinli. Jadidlar merosi murakkab tarixiy yo‘lni bosib o‘tgan: 1920-yillarda u sovet milliy qurilishiga qisman jalb etilgan, 1930-yillarda esa qatag‘on qilingan (Khalid, 2015). Behbudiy 1919-yilda qatl etilgan, Fitrat 1938-yilda qatag‘on qurboni bo‘lgan. Mustaqillikdan keyin bu meros milliy davlatchilik g‘oyaviy poydevorining tarkibiy qismiga aylandi. Bunday reabilitatsiya postkolonial jamiyatlar uchun xos jarayon: tarixiy islohotchilar milliy panteonga kiritiladi, biroq bu jarayonda ularning g‘oyalari ko‘pincha kanonlashadi.

Kanonlashuv jadidlar uchun alohida xavf tug‘diradi, chunki ular aynan kanonga qarshi chiqqan islohotchilar edi.

Behbudiy, Fitrat va Avloniy o‘z davrining an’anaviy ta’lim muassasalari - eski usul maktablari va madrasalari bilan ochiq bahs yuritgan. Agar ularning fikrlari bugun tanqidsiz

yodlanadigan tayyor shiorlar to‘plami sifatida o‘qitilsa, merosning shakli saqlanib, mohiyati yo‘qoladi. Bu holatni institutsional inersiya tushunchasi orqali izohlash mumkin: yangi g‘oyalar eski tashkiliy shakllar - tadbir, yig‘ilish, devoriy shior - orqali amalga oshirilganda islohot mazmuni marosimga aylanadi. Westheimer va Kahne (2004) ogohlantirgan holat ham shunga borib taqaladi: maktab vatanparvarlik tarbiyasini «shaxsan mas’uliyatli fuqaro» darajasida to‘xtatib qo‘ysa, muammolarning ildizini tahlil qila oladigan, adolatga yo‘naltirilgan fuqaro shakllanmaydi.

3-jadvalda aniqlangan assimetriya ham shu bilan bog‘liq. Me’yoriy hujjatlarning zichligi va ularning sinfxona amaliyotiga yetib borishi o‘rtasida islohot salohiyatining kechikishi kuzatiladi: hujjatlar tez qabul qilinadi, o‘qituvchilar tayyorgarligi va metodik ta’minot esa ancha sekin rivojlanadi. Mazkur nomuvofiqlikni kamaytirish uchun interaktiv metodlar va o‘quvchini faol subyektga aylantiruvchi baholash vositalarini mustaqil tajribada sinash zarur.

Avloniyning inklyuziv Vatan ta’rifi zamonaviy fuqarolik ta’limining yana bir dolzarb muammosiga javob beradi. Globallashuv sharoitida milliy identifikatsiyani global madaniyatga qarama-qarshi qo‘yuvchi himoyaviy model raqamli muhitda ulg‘aygan yoshlar uchun kamdan-kam ishontiruvchi bo‘ladi. Jadidlar taklif etgan yo‘l boshqacha: Vatanga muhabbat dunyo tajribasini o‘rganish bilan uyg‘unlashadi, milliy o‘zlik esa raqobat orqali emas, bilim va ijod orqali mustahkamlanadi. Aynan shu yo‘nalish Banks (2008) taklif etgan muvozanatli identifikatsiyalar modeli bilan hamohang bo‘lib, jadidlar merosini xalqaro pedagogik muloqot uchun ochiq qiladi.

Kelgusi izlanishlar yo‘nalishlari ham aniq. Matnlarni arab yozuvidagi asl nusxalar bilan solishtirish, jadid maktablarining amaliy faoliyatini arxiv manbalari asosida o‘rganish, shuningdek, jadid matnlari asosidagi o‘quv modullarini randomizatsiyalangan dizayn va standartlashtirilgan o‘lchov vositalari yordamida sinovdan o‘tkazish zarur.

6. XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot jadid ma’rifatparvarlari vatanparvarlikni shior yoki hissiy tuyg‘u sifatida emas, ilm-ma’rifat, milliy o‘zlikni anglash va xalq manfaati yo‘lidagi fidoyilik bilan uzviy bog‘langan pedagogik konsepsiya sifatida talqin etganini ko‘rsatdi. Uch mutafakkir merosidan uchta o‘zaro to‘ldiruvchi model ajratildi - Behbudiyning institutsional, Fitratning epistemik-emansipativ va Avloniyning axloqiy-rivojlantiruvchi modeli; ularning kesishmasida «ma’rifatli vatanparvarlik» tamoyillari shakllanadi.

Zamonaviy ta’lim siyosatida jadid merosini uzluksiz tarbiya va “Kelajak soati” orqali rivojlantirish imkoniyati mavjud. Mazkur korpus doirasida Behbudiy va Avloniy qarashlariga mos tashkiliy hamda axloqiy yo‘nalishlar ko‘proq ko‘rinadi; Fitratning munozara usulini izchil tatbiq etish esa alohida metodik vazifadir. 1192 o‘quvchiga oid jamlangan tavsifiy ko‘rsatkichlar umumiy tarbiya dasturining natijalarini ifodalaydi, lekin jadid merosining alohida sababiy ta’sirini isbotlamaydi.

Olingan natijalar asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. «Tarbiya», «Tarix» va «Adabiyot» fanlari uchun jadidlarning vatanparvarlikka oid matnlarini tanqidiy o‘qish va munozara shaklida o‘rganishga mo‘ljallangan o‘quv modullarini ishlab chiqish.
2. «Kelajak soati» mashg‘ulotlariga jadidlar pedagogik merosiga bag‘ishlangan mavzular kiritish va ularni Fitratning «Munozara»si namunasidagi bahs-munozara, rolli o‘yin va loyiha usullari orqali o‘tkazish.

3. Behbudiy, Fitrat va Avloniyning vatanparvarlikka oid asarlarini raqamli formatlarda (podkast, videorolik, animatsiya) qayta nashr etib, milliytarbiya.uz platformasiga joylashtirish.
4. O‘qituvchilar uchun «Jadidlar merosi va zamonaviy vatanparvarlik tarbiyasi» malaka oshirish kursini tashkil etish.
5. O‘quvchilar o‘rtasida «Maktab - millatning qal’asi», «Ilm - vatan uchun xizmat» mavzularida loyiha tanlovlarini o‘tkazish.
6. «Oila - maktab - mahalla» hamkorligida Avloniyning ilk yoshdagi tarbiya haqidagi g‘oyalarini oilaviy tarbiyaga singdiruvchi metodik qo‘llanmalar yaratish.

Qo‘shimcha tavsifiy tahlil muallif taqdim etgan agregat chastotalarga asoslangan; ular 4-jadvalda keltirilgan. Individual va maktab kesimidagi dastlabki qaydlar hamda rozilik hujjatlari bu maqolada mustaqil tekshirilmagan.

Manfaatlar to‘qnashuvi. Muallif manfaatlar to‘qnashuvi mavjud emasligini ma’lum qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso.
2. Avloniy, A. (1992). *Turkiy guliston yoxud axloq*. O‘qituvchi. (Asl nashr 1913-yil)
3. Banks, J. A. (2008). Diversity, group identity, and citizenship education in a global age. *Educational Researcher, 37*(3), 129-139. https://doi.org/10.3102/0013189X08317501
4. Behbudiy, M. (1999). Tanlangan asarlar (B. Qosimov, nashrga tayyorlovchi; 2-nashr). Ma’naviyat.
5. Fitrat, A. (2000-2010). Tanlangan asarlar (1-5-jildlar; H. Boltaboyev, nashrga tayyorlovchi). Ma’naviyat.
6. Freire, P. (2000). *Pedagogy of the oppressed* (30th anniversary ed.; M. B. Ramos, Trans.). Continuum. (Original work published 1970)
7. Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Blackwell.
8. Karimov, I. A. (2008). *Yuksak ma’naviyat - yengilmas kuch*. Ma’naviyat.
9. Khalid, A. (1998). *The politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia*. University of California Press.
10. Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, empire, and revolution in the early USSR*. Cornell University Press.
11. Lickona, T. (1991). *Educating for character: How our schools can teach respect and responsibility*. Bantam Books.
12. Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi. (2025, 2-sentabr). «Birinchi qo‘ng‘iroq» tadbiri. https://gov.uz/oz/uzedu/news/view/82491
13. Mirziyoyev, Sh. M. (2021). *Yangi O‘zbekiston strategiyasi*. O‘zbekiston.
14. O‘zbekiston Respublikasi. (2020, 23-sentyabr). *Ta’lim to‘g‘risida* (O‘RQ-637-son Qonun).
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2022, 28-yanvar). *2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida* (PF-60-son Farmon).
16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2023, 11-sentyabr). *«O‘zbekiston - 2030» strategiyasi to‘g‘risida* (PF-158-son Farmon).
17. Ushinskiy, K. D. (1948). *Pedagogik asarlar to‘plami* (2-jild). Moskva.

18. Vazirlar Mahkamasi. (2018, 23-fevral). *Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida* (140-son Qaror).
19. Vazirlar Mahkamasi. (2019, 31-dekabr). *Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida* (1059-son Qaror).
20. Westheimer, J., & Kahne, J. (2004). What kind of citizen? The politics of educating for democracy. *American Educational Research Journal*, *41*(2), 237-269. https://doi.org/10.3102/00028312041002237